

УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

19 ЛИПНЯ (1 серпня) 1914 року спалахнула Перша світова війна. Вона виникла як наслідок крайнього загострення суперечностей між головними капіталістичними країнами за новий поділ світу. Війну готували всі імперіалістичні країни. Європа поділилася на два блоки: з одного боку Троїстий союз у складі Німеччини, Австро-Угорщини та Італії (в ході війни Італія відійшла від Троїстого союзу, а до нього приєдналася Туреччина та Болгарія), а з другого — Антанта, до якої увійшли Англія, Франція та Росія. На боці Антанти згодом воювали Японія, Італія, Румунія і США. Всі держави виношували свої загарбницькі цілі. Була також думка, що тривала і виснажлива війна допоможе імперіалістам «одвернути трохи в інший бік увагу здушеної в бочці, неспокоїної маси», тобто задушити революційний рух, який в ряді країн набув загрозливих розмірів.

Напередодні війни у громадській думці багатьох найрозвинутіших країн вкоренилося переконання, що в умовах, коли світ став єдиним економічно, при сучасному високому розвитку науки і техніки, майбутнє належить взагалі лише так званому «мирному змаганням народів», і війна неможлива. Але вийшло навпаки: економічна єдність світу послужила підґрунтям не для всесвітнього братства, а для всесвітньої бойни.

Всі країни, які вступили у війну, враховували важливість українського чинника. Не дивлячись на те, що українські землі входили до складу Австро-Угорської імперії, першу скрипку у вирішенні питань грала Німеччина. Німеччина розглядала варіант відродження української держави і входження її до складу майбутньої «Великої Німеччини» разом з Нідерландами, Бельгією, Австро-Угорщиною, Данією, Польщею, Прибалтикою, слов'янськими землями Балканського півострова тощо. В цьому контексті Україна розглядалася як плацдарм для просування на Схід і потенціальна колонія, звідки можна буде черпати сільськогосподарські продукти і природну сировину. Були в Німеччині сили, які бачили долю України по-іншому: створення самостійної України, яка б

послабила Росію і відкрила їй вихід у Європу. Проти таких планів виступили Франція, позиція якої була русофільською, і Англія, бо створення Української держави ослабило б Росію, яка урівноважувала Німеччину.

Австро-Угорщина претендувала на Волинь і Поділля, разом з тим не відмовляючись від панування в Східній Галичині, Закарпатті та Північній Буковині. Австрійський уряд метою своєї політики у війні проголосив відрив від Москви українського народу і заснування самостійної України, чим мав послабити вплив Росії в басейні Чорного моря.

Царська Росія прагнула захопити всю Галичину, Вірменію, а також Константинополь, зайняти протоки з Чорного моря до Середземного. Війна 1914 року певною мірою була результатом ворожості офіційної і національної Росії до українського руху в Галичині як П'ємонту українського національного відродження, тоді як російські офіційні кола звикли дивитися на неї як на осередок українського сепаратизму, що підтримувався чужорідними впливами Австро-Угорщини. Відносини між Росією і Австро-Угорщиною визначалися переважно слов'янофільською націоналістичною ідеологією, в якій одне з чільних місць посідало вороже ставлення до зростання української культури в Галичині і прагнення до «возз'єднання уярмленої Русі» з Росією на засадах етнографічної єдності. Йшла боротьба між Росією і Австро-Угорщиною за гегемонію в слов'янському світі. Тому не дивно, що коли Австрія погодилася на відкриття в 1912 р. українського університету у Львові, в Петербурзі сказали, що це стане причиною війни. Зразу ж після поразки у російсько-японській війні російський царизм почав шукати свої інтереси в українстві, бо після революції 1905-1907 рр. українство почало поширюватись на Наддніпрянщині. Петербург робив все можливе, щоб не дати поширитись «мазепинству» зі Львова до Києва. Успіхи на парламентських виборах 1913 року до Віденського парламенту, куди пройшли 30 українців і 1 москвофіл (на попередніх виборах 12 українців і 8 москвофілів), зростання впливу українців у Львівському сеймі також лякало російський

царизм, бо досягнення українців в Австро-Угорщині були досить видимими. Тому для Росії ставало вкрай необхідним покінчити з базою українського відродження в Галичині. Для військових фахівців було дивним, чому Росія кинула такі великі сили на Галичину, яка в стратегічному відношенні не заслуговувала на таку увагу.

Не маючи своєї державності, щоб захистити свої корінні інтереси, українці зазнали у війні особливо відчутних втрат. Українці воювали по обидва боки ворогуючих, змушені були вбивати один одного, воюючи за імперії, які ігнорували українські національні інтереси. Наддніпряньська, або Російська Україна, де наприкінці XIX століття проживало 23,5 млн. українців, дала до російської армії 3,5 млн. солдатів, а із Західної, або Австрійської України з 6,5 млн. проживаючих тут українців було мобілізовано 250 тис. В 1914-1915 рр. в Австро-Угорщині було мобілізовано чоловіків від 21 до 42 років, а в 1916 — 18-50-річних. Дезертирів не було. В складі австрійської армії українці пішли здобувати славу «тирольців сходу». Війна готувала Україні величезні страждання і руїни, оскільки воєнні дії велися на її території.

Єдиним позитивним моментом війни була можливість в умовах послаблення імперій використати право народу на утворення власної державності.

З вибухом війни перед українством постало болюче питання: на кого орієнтуватись. На фоні різко антиукраїнського курсу Москви, який вона вела напередодні, певні досягнення українства в Австро-Угорщині створювали передумови орієнтації українців на Австрію.

Всі воюючі країни послідовно втовкмачували в голови своїх громадян тезу про необхідність захисту своєї батьківщини. Ніхто не хотів бути агресором. Росія оголосила війну національною. Основним став лозунг допомогти слов'янським братам. В Маніфесті до населення Галичини великий князь Михайло Михайлович облудно приховував справжні цілі анексії Галичини: «Браття, — писав він. — Твориться Божий суд! Терпляче, з християнською покорюю, довгі роки страждав руський народ під іноземним ярмом, але ні хитрістю, ані переслідуванням не вдалося зломити в ньому надії на свободу.

Як рвучкий потік несе каміння, щоб злитися з морем, так немає сили, що спинила б руський народ в його пориві до об'єднання.

Нехай не буде більше поневоленої Русі! Спадщина св.Володимира, земля Ярослава Осмомисла, Князів Данила і Романа, скинувши ярмо, хай піднесе прапор єдиної, великої, неділимої Росії! Хай сповниться Боже Провидіння, що благословило діло збирачів Руської землі. Хай Господь допоможе своєму царственному помазаннику Миколі Олександровичу, Імператору всієї Росії, завершити діло великого Івана Калити.

Многостраждальна Братіє Русі, повстань назустріч російським солдатам. Визволювані Руські Браття! Всім нам знайдеться місце на лоні Матушки Росії. Не кривдячи людей жодної національності, не шукаючи свого щастя в уярмленні іноземців, як це робили шваби, поверніть свій меч на ворога, а свої серця до Бога і моліться за Росію і за руського царя!» Шалений крик підняла преса. Хвиля патріотизму захлеснула Росію. І не лише Росію. Соціалісти всіх країн, які в Штутгарті (1907) і Копенгагені (1910) винесли антивоєнні рішення, відреклися їх.

Марксисти з їхнім лозунгом міжнародної солідарності трудящих зазнали жорстокої поразки. «Жупел міжнародної солідарності в серпні 1914 року цілком вивітрився з голов німецького робітничого класу, — писав А.Гітлер в «Mein Kampf». Вже через декілька тижнів згодом американські шрапнелі стали посиляти німецьким робітникам такі відчутні «братні привітання», що останні залишки інтернаціоналізму почали випаровуватися.

В Росії пропагувалися гасла громадянського миру і відмова від класової боротьби. По всій країні запанували погляди оборонства, які до весни 1915 року, на думку дослідника проблеми О.Комаренка, були об'єктивним наслідком цілого комплексу соціально-економічних і політичних заходів центральних і місцевих властей, основними з яких були: мобілізація ядра активної частини робітництва на фронт, погіршення якісного складу робітничого класу, загроза втрати робочого місця, закріплення робітників, що залишилися, до робочих місць, розгул урапатріотичної агітації тощо.

Повинні були визначитися у ставленні до війни і українці. «Товариство українських поступовців», що об'єднувало найбільш активні елементи, серед яких переважали соціалісти і частина Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) виступили 30 липня 1914 року з декларацією «Війна і українці» за підписом С. Петлюри, редактора «Украинской

жизни». Декларація була надрукована в Москві. В ній говорилося, що українці виконують чесно свій обов'язок щодо держави, підтримують справу громадян Росії. Публікацією декларації С. Петлюра розбив мовчанку українців, з якої можна було зробити висновок, що вони взагалі не існують, або в межах Російської імперії їм взагалі немає місця. Петлюра мав на увазі, що війна повинна розвіяти недовіру урядових кіл і дати зрештою українцям те, на що вони заслуговують і на що вони мають право. Стало ясно, що в міжнародному масштабі ця декларація була орієнтована не лише на Росію, а й на держави Антанти.

Але царський уряд не дивився на такі прояви лояльності. Нападки на українство розгорілися у велику пожежу. Почалися нечувані репресії: закривалися «Просвіти», українські видавництва, заборонено було друкувати будь-що українською мовою. Антиукраїнські акції самодержавства супроводжувалися, зокрема, заборонаю «печатания украинских афиш и плакатов на бумаге сине-желтого цвета или с бардюром тех же цветов». Дозволено було друкувати дещо на «общепонятном языке». Багато українських діячів арештовано, заслано. Заарештовано М. Грушевського, який на початку війни зі Львова через Венецію з великими труднощами переїхав до Києва. В його домі зробили трус, перетрусили і його дім у Львові, який вже був зайнятий російськими військами, забрали всі книжки й папери. Найбільше шукали доказів, що М. Грушевський брав участь у формуванні українських січових стрільців для боротьби з Росією. Після ув'язнення на Лук'янівці в Києві, Грушевського мали вивезти на Сибір. Але старанням Російської Академії наук вченому Сибір замінили Симбірськом, звідки засланець переїхав до Казані і нарешті — до Москви. Тут М. Грушевський перебував під суворим наглядом поліції, без права зміни місця, ані займати яку-небудь посаду, читати лекції, чи виступати на зборах. М. Грушевський не мав чого жалкувати за тим, що переїхав до Києва, бо у Львові його чекав арешт за «русофільство». Така «оцінка» українського вченого з обидвох ворогуючих сторін свідчила про те, що його «академічна» діяльність шкодила обом імперіям.

Протести українців у Державній Думі не допомогли. Дивним було те, що ні ліві, ні праві в Думі ніяк не прореагували на абсурдне звинувачення з трибуни парламенту міністра

закордонних справ С. Сазонова про те, що український політичний рух в Росії є штучним витвором на німецькі гроші.

В шовіністичній пресі ішли напади на солдатів-українців, які вмирили на фронтах. Їхні листи додому перехоплювалися і висміювалися їхня українська мова та любов до свого рідного народу. Новим нападкам було піддано історію України. Зокрема, професор Кулаковський в газеті «Киевлянин» у 1915 році, поряд з стандартними звинуваченнями українців у зраді, твердив, що «Україна» — це «уродливий польський термін» і означає собою «окраїну», а як ім'я — «окраїну Польщі», тому про національну, політичну, територіальну відрубність, самостійність не може бути й мови у людей здорового розуму. В газеті «Киевлянин» йому вторив В. Шульгін (член II та IV Державних Дум від Волинської губернії, редактор цієї газети), який називав українську мову «окрошкой с ботвиньей» і радив українцям зрестись культури, яку вони називають українською, і вибрати собі або Міцкевича, або Пушкіна, а Шевченка закинути геть. Він звернувся до суспільства і старався підняти хрестовий похід проти українців, всього, що носило на собі печать українства. Він твердив, що назву «Україна» вигадали поляки, закликав до винищення українців, більшого, ніж в Галичині, Талергофі. Для російських властей це було якраз те, що треба. У 1915 році російський уряд ліквідував майже всю українську пресу. Була заборонена мова, навіть сама назва «українська» трактувалась за ознаку зради.

У Західній Україні ще напередодні було вирішено підтримувати Австрію. Але це, за образним виразом В. Мороза, був вибір між чумою і холерою.

Частина членів УСДРП, очолювана А. Жуком та В. Дорошенком, разом з колишніми лідерами Української соціал-демократичної «спілки» М. Меленевським (Басок) та О. Скоропис-Йолтуховським, які емігрували з Росії, 4 серпня, тобто через два тижні після оголошення війни Росією, заснували у Львові «Союз визволення України» (СВУ). Першим головою СВУ став Д. Донцов. Відразу ж по створенні, Союз видав дві відозви: «До українського народу в Росії», написану Д. Донцовим, та «До публічної думки Європи», в яких провадилася ідея, що тільки самостійна українська держава може слугувати захистом Європи проти Російської експансії. 5 жовтня 1914 року СВУ висловила гасло побудови самостійної ук-

раїнської держави у вигляді монархії (гетьманату) з конституційним устроєм під егідою Габсбургів, тобто під протекторатом Німеччини. Вони хотіли використати в українських цілях той варіант австро-угорської і німецької політики, згідно з яким у випадку поразки Росії у війні передбачалося утворення української держави. На українського монарха постійно рекламувався 18-річний представник Габсбурзької династії — Вільгельм (Василь Вишиваний) — у 1914 році командир сотні, яка складалась з українців. Згодом став полковником УСС. Не можна заперечувати, що «українолюбство» молодого Габсбурга відповідало далекосяжним планам Відня, реалізацію яких, правда, довелося відкласти на деякий час.

СВУ розгорнув широку діяльність. Його члени виходили з того, що треба впливати на світові уряди, розробляти і розповсюджувати матеріали про права України на самостійне життя; вони збирали українських емігрантів-наддніпрянців, підтримували контакти зі східними землями. СВУ зв'язувався з дипломатичними колами і розвідками Німеччини і Австро-Угорщини, щоб мати можливість реально проводити якусь роботу, тобто вони використали німецьку мілітарну силу в інтересах України. Це дало можливість Росії звинувачувати їх як німецьких шпигунів.

Політична програма СВУ була надрукована в Першому номері «Вісника союзу визволення України» під назвою «Наша платформа». В ній зазначалося: «об'єктивна історична konieczність вимагає аби між Західною Європою і Московщиною повстала самостійна Українська держава...» Далі в програмі говорилося, що СВУ як центральна загальнонаціональна організація «взяла на себе репрезентацію... національно-політичних, соціально-економічних інтересів українського народу в Росії». В Союзі репрезентовані всі ті політичні напрями, що стоять на становищі державної самостійності українського народу, а реалізацію своїх національно-політичних і економічних устремлень в даний момент зв'язують з розбиттям Росії у війні. Національно-політичною платформою Союзу є державна самостійність України... На випадок прилучення до Австрії більшої чи меншої російсько-української території буде Союз обстоювати за створення з усіх земель, заселених українським народом в Австрії, осібно автономного краю».

Що було новим у заяві Союзу? По-перше, ставилось питання про самостійну українську

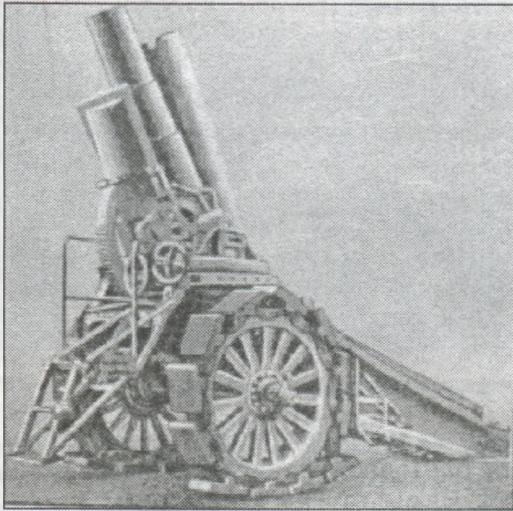
Німецькі кулеметники

державу, як життєву потребу не лише для українців, але й для Європи, бо Україна виконала б роль бар'єра між Європою і Росією і обмежила б імперські амбіції Росії в Європі.

Користуючись підтримкою Німеччини, чого не можна сказати про Австрію, де були сильні польські впливи, СВУ домогся доступу до таборів російських військовополонених (Фрайштадт, Рапітат), організував окремі табори для полонених українців з російської армії (в окремих таборах утримувалося близько 50 тис. українців), а всього Союз опікувався долею 80000 українських полонених, з яких було сформовано кілька дивізій українського війська. В українських таборах функціонували школи, театри, хори, виходили українські часописи, які пробуджували національну свідомість українців. Культурно-освітню роботу серед військовополонених вели представники української інтелігенції Галичини. Одним з таких представників був Богдан Лепкий, мобілізований в австрійську армію у 1915 році. Таким чином, діяльність СВУ підготовляла політичний ґрунт до відновлення української держави після розбиття Росії. В австрійських урядових колах у листопаді 1914 р. виник план висадки турецького експедиційного корпусу на Кубані. В підготовці плану взяв участь член президії СВУ Меленевський. До складу корпусу, яким мав командувати С. Шептицький, повинен був увійти український легіон чисельністю до 1 тис. чоловік, планувалося включити до складу його УСС. Організатори цього заходу вважали, що висадка корпусу викличе в Україні протимосковське повстання. Туреччина до цієї ідеї не пристала, УССів австрійське командування не відпустило, тому справа так і залишилась незавершеною.

Так і з боку російського уряду почався страшний розгром українства, і в самій Австрії

Австрійська гаубиця

за намовою та доносами почалися страшні переслідування українців. Ситуація воєнного стану давала змогу австро-польській адміністрації в Галичині підірвати якомога більше українські позиції під приводом боротьби з русофільством. З іншого боку, австро-угорське командування, щоб виправдати свої поразки на фронті, посилаючись на звинувачення польської адміністрації, пояснювали ці поразки «зрадою українців», їх москвофільством. Західну Україну захлинув масовий терор. Тисячі українських селян, священників, інтелігентів загинули невинно на шибеницях і в казематах австрійських тюрем. Десятки тисяч українців було кинуте в концентраційні табори Талергоф, Гнав, Гмюнді, Терезенштад, де вони були в жахливих умовах, тисячами гинули від хвороб і варварського поводження австро-польської влади. Лише в концтаборі Талергоф перебувало 30 000 русофілів і українофілів.

Мадярські війська (гонведи — краєва самооборона — носили мундири і жовті каски) вішали людей без суду. «Прихід мадярських частин позначили численні насильства, грабунки, dokonувані на місцевому українському населенні, — згадував генерал М. Тарнаєвський. — Всі звірства, що їх допускалися схудоблі, півдикі люди, — мали за претекст уяви москвофільство нашого Богу духовинного селянства. В дійсності це була нагода безкарно розгнущувати притаманні мадярам первісні, дикі інстинкти».

М. Тарнаєвський говорив про факт спалення живцем п'яти десятків українських селян в Ріпневі під Буськом. Знахабнілі австрійські ге-

нерали піддавали артилерійському обстрілу цілі українські села. 15 вересня 1914 року гонведи зарубали шаблями сорок українців серед білого дня на вулиці Перемишля.

І. Нагаєвський наводить загальну цифру втрат українців внаслідок австро-угорського терору, яка становить 36 тис. цивільних людей, в тому числі стариків та жінок, розстріляних або повішених, і стільки ж наших в'язнів загинуло в австрійських таборах. Таким чином український національно-визвольний рух був підданий тяжким випробуванням. Ганебну роль у цьому процесі зіграли поляки, які під категорію москвофілів підтягували свідомих українців, щоб позбутись у майбутньому гідного противника. В той же час не було заарештовано жодного польського москвофіла із «великопольської» партії, хоча її члени не приховували своєї ворожості до Австрії. Наведені факти свідчать, що «тихі» і «лояльні» нації в першу чергу стають жертвами в часи загострень міжнаціональних стосунків, а агресивні нації залишаються у вигравші.

Однак українці не дали себе залякати. 1 серпня у Львові було засновано Головну Українську Раду, куди увійшли представники усіх найважливіших партій — Національно-демократичної, Радикальної, Соціал-демократичної. Керівником її став Кость Левицький, секретарем — С. Баран. 5 серпня 1914 року Головна Українська Рада опублікувала маніфест, в якому проголосила своїм завданням обороняти інтереси українського народу в Австрії та репрезентувати його під час війни. Маніфест, який в цілому був австрофільським, закінчувався словами: «Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України».

Історіографія Першої світової війни налічує тисячі томів. Проте багато проблем залишаються мало дослідженими. Пріоритетними напрямками є дослідження місця і ролі всіх націй, які брали участь у війні, і тих перспектив, які відкрилися перед ними в процесі розпаду Австро-Угорської імперії; потребують дальшої розробки питання соціальної історії, історії окупаційної політики на українських землях, проблема українізації військових частин на фронтах, участь українських частин російської та Австро-Угорської армії у боях по обидва боки фронту та їх братання, масштаби участі галицьких москвофілів у проведенні розвідувальної роботи російської армії тощо.